

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ДЕЯКІ НОВІ ДАНІ ПРО ЕПОХУ БРОНЗИ В ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

(За матеріалами експедиції «Великий Київ»
1947—1952 рр.)

На протязі семи років, з 1947 по 1952 р., в Інституті археології АН УРСР під керівництвом П. П. Єфіменка проводила роботу комплексна археологічна експедиція, яка дістала назву «Великий Київ». Експедиція ставила своїм завданням фіксацію і дослідження пам'яток різного часу, виявлених шляхом широкої археологічної розвідки, проведеної навколо Києва. Пізніше район досліджень експедиції значно розширився за рахунок центральних районів Київської області, а також окремих територій Полтавської, Житомирської і Чернігівської областей. Отже, розвідкою була охоплена вся північна частина Середнього Подніпров'я — від Канева до Києва, значна частина Верхнього Подніпров'я — від Києва до гирла Прип'яті, межиріччя Дніпра і Десни, а також басейн Десни від гирла до м. Остер.

Таким чином, незважаючи на те, що роботи експедиції мали в основному розвідковий характер і значною мірою обмежувалися збиранням підйомного матеріалу, шурфовкою і невеликими розкопками, в результаті семи років обслідування був зібраний великий матеріал, який значно доповнює уявлення про стародавню історію цієї частини Подніпров'я¹.

В цій статті дається огляд і характеристика пам'яток тільки епохи бронзи.

Уявлення про епоху бронзи в північній частині як Лівобережної, так і Правобережної України, яке існує зараз, є дуже фрагментарним і не відбиває дійсної картини ні щодо характеристики матеріалу, ні щодо розуміння історичних подій, які відбувалися тут в епоху бронзи. Пояснюється це в першу чергу дуже поганим вивченням археологічних пам'яток.

Між тим дослідження цього району має велике значення перш за все тому, що у радянській і в закордонній археології панує погляд, за яким саме територія північної частини Подніпров'я є найстародавнішою батьківщиною слов'ян.

Для того щоб таке твердження вийшло за межі умовиводів, яким воно поки що є, потрібні археологічні факти, що цілком певно вказали б на послідовність культурного розвитку на цій території на протязі

¹ За матеріалами експедиції «Великий Київ» написано вже ряд статей, присвячених пам'яткам трипільської культури, епохи міді, раннього заліза тощо. Вони опубліковані у виданнях Інституту археології АН УРСР.

ряду віків. В значній мірі саме цій меті і була підпорядкована робота експедиції «Великий Київ».

На обслідуваній території Дніпро проходить через різні природно-географічні зони. Вище Києва він тече через Полісся, в зоні соснових та дубових лісів. І Дніпро, і Десна течуть тут по низовині, вкритій

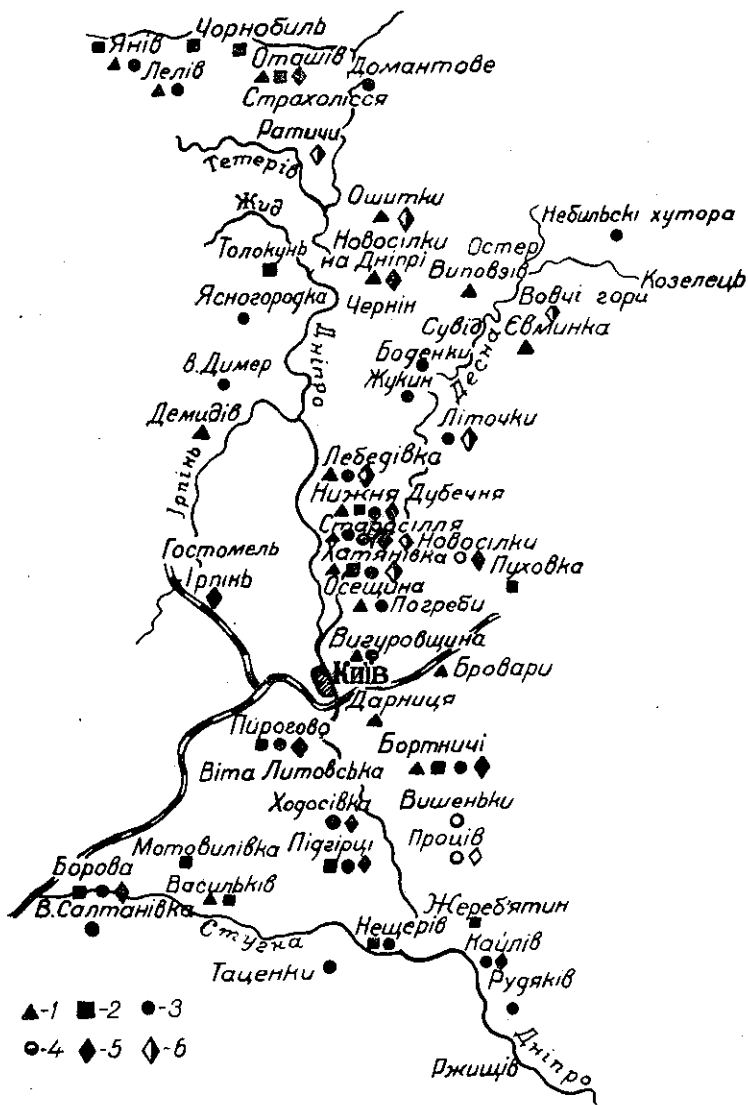

Рис. 1. Карта пам'яток епохи бронзи, обстежених експедицією:

1 — пам'ятки ранньої бронзи; 2 — пам'ятки середньої бронзи з багато-валіковою керамікою типу Бабине III і Шевченківський Сад; 3 — пам'ятки середньої бронзи комарівського типу; 4 — пам'ятки середньої бронзи сосницького типу; 5 — пам'ятки пізньої бронзи білогрудівського типу; 6 — пам'ятки пізньої бронзи лебедівського типу.

в основному піщаними відкладами. Заплава у обох річок в цих місцях дуже широка, іноді до 10—14 км. В ряді місць межиріччя Десни і Дніпра має немов єдину низинну піщану терасу, вкриту луками, зарослями невисоких чагарників і невеликими лісовими масивами, серед яких розташовані значні піщані островки. Нижче Києва Дніпро тече по лісостепу; долина річки тут стає вужчою, береги — вищими; особливо високим стає правий берег біля Канева, досягаючи 50—70 м висоти над рівнем річки.

Основна частина пам'яток була виявлена в заплаві річок Дніпра, Десни та їх притоків Стугни, Ірпеня, Тетерева, Прип'яті на піщаних острівцях¹. Більшість таких острівців і зараз навіть в найбільші повені не затоплюється. Друга, менша частина пам'яток, головним чином поселення раннього періоду епохи бронзи, виявлена на надзаплавних терасах і високих ділянках корінного берега.

Пам'яток епохи бронзи виявлено понад 200. Більша частина їх відноситься до середнього та пізнього періодів епохи бронзи, менша — до раннього. Характеристика пам'яток подається по хронологічних періодах, в середині яких, коли це можливо, виділяються окремі культурні групи (рис. 1).

* *
*

Експедицією «Великий Київ» пам'ятки раннього періоду епохи бронзи виявлені порівняно в невеликій кількості — всього на 25 пунктах. Більша частина їх знайдена на лівому березі Дніпра, переважно на північ від Києва, а також в межириччі Дніпра і Десни.

Всі вони являють собою залишки поселень. Їх топографія майже у всіх випадках однотипна, виражена досить чітко; більшість поселень розташована на краю борової чи надзаплавної тераси, на виступаючих мисах та інших ділянках високого берега річки. В незначній кількості залишки поселень раннього періоду епохи бронзи зустрічаються також і в заплаві, де вони розташовувалися на піщаних дюнах. У ряді випадків однотипна кераміка була виявлена в одному і тому ж пункті і на підвищеній ділянці берега, і в заплаві.

На поселеннях раннього періоду епохи бронзи розкопки не проводилися. Підйомний матеріал, який складався головним чином з уламків кераміки, рідко дає можливість судити про форми посуду. І хоч характер керамічного матеріалу, виявленого в різних пунктах, дуже різноманітний, проте порівняно невелика кількість обслідуваних об'єктів, фрагментарність кераміки і майже повна відсутність на цій території відомих пам'яток епохи ранньої бронзи, з якими можна було б порівняти новий матеріал, значно утруднюють можливість розчленування його в часі або територіально.

І все ж в якійсь мірі вдається виділити дві основні групи. До першої, більш численної, належать пам'ятки, виявлені переважно на північ від Києва (біля с. Ошитки — урочища На Гірках, Юрків Брід та Бір, біля с. Старосілля — урочище Коло Млина, біля сіл Хатянівка, Лебедівка, Чернин — урочище Божа Гора, біля с. Новоселки на Дніпрі — урочище Струмель та ін.). Основною формою посуду на цих поселеннях є тонкостінні посудини, добре випалені, у глині домішка піску, колір всередині чорний, зовні — жовтий, коричневий, рожевий. Вони мають високі прямі вінця з трохи відігнутим краєм та маленькі денця, слабо виявлені, часто вгнуті всередину. Звичайно орнаментовані вінця і верхня частина посудини, проте зустрічаються екземпляри, в яких орнаментом вкритий увесь тулуб і навіть денце. Візерунок нанесений або дуже тонким шнуром, або рівними короткими смугами, так званим прямим штампом. Він утворює широкі пояси, які складаються з трикутників або ялинкових композицій. В цілому кераміка цього типу за характером тіста, формами і орнаментациєю близька до кераміки середньодніпровської культури² (рис. 2, 3, 4, 5, 7).

Друга група пам'яток раннього періоду епохи бронзи, зустрінутих на обслідуваній ділянці, характеризується керамікою іншого типу.

¹ В якійсь мірі це пояснюється тим, що роботи експедиції проходили головним чином в заплавах річок і в значно меншій мірі — в надзаплавних ділянках.

² Т. С. Пассек, К вопросу о среднеднепровской культуре, КСИИМК, вып. XVI, стор. 34—51.

Таких пам'яток значно менше, і область їх поширення в основному лежить на південь від Києва.

Найхарактернішою пам'яткою цього типу є поселення Бортничі в Бориспільському районі, Київської області, досліджене В. М. Даниленком та А. П. Савчуком. Кераміка епохи ранньої бронзи була виявлена тут в двох урочищах: Старе Кладовище та Окрема Дюна.

Урочище Старе Кладовище розташоване на борівій терасі Дніпра, в 1,5 км на північ від хут. Червоного. В цьому місці під час робіт

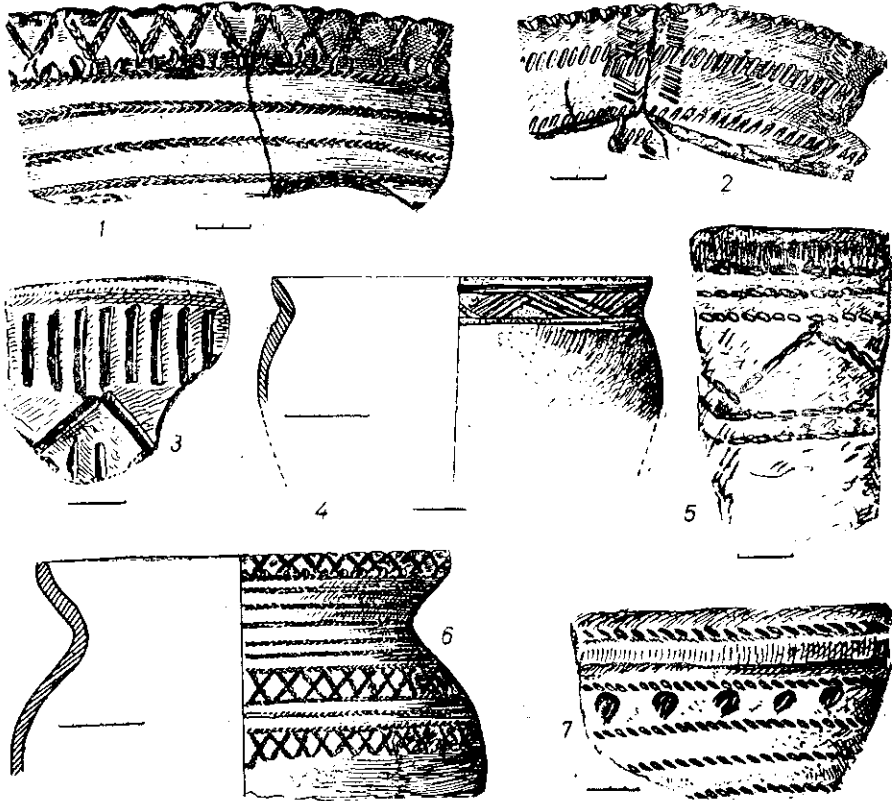

Рис. 2. Кераміка ямпо-катакомбного і середньодніпровського типів:
1, 4, 6 — Бортничі; 2, 3, 5, 7 — Чернин.

по прокладці вузькоколіїної залізниці виявлено було значну кількість кераміки раннього періоду епохи бронзи.

Така ж кераміка була знайдена в 400 м на південний захід від цього урочища, на ділянці борівій тераси, відрізаної котлованом, яка дістала назву Окремої Дюни. Не виключено, що обидві ці ділянки в старовину були зайняті одним поселенням.

Уся кераміка товстостінна, в глині є домішка крупнозернистого піску. Колір посудин бурий і темно-червоний. Внутрішня поверхня вкрита розчісами. Наскільки влається помітити, основну форму кераміки складають посудини великих розмірів з опуклим тулубом і плоским дном. Характерною є багата і різноманітна орнаментация, яка вкриває звичайно верхню частину посудини. Орнамент, нанесений товстим шнуром або тасьмою, складається з декількох горизонтальних смуг, які оперезують горло і верхню частину тулуба. На багатьох посудинах відбитки шнура утворюють трикутники і ялинковий візерунок. Часто зустрічаються пояси з горизонтальних смуг шнурового штампа і коротких косих відбитків шнура або палички (рис. 2, 1, 2, 6).

На поселенні в Бортничач знайдені великі пряслиця біконічної форми, також орнаментовані шнуром. Крім керамічних виробів, тут були знайдені два чотиригранних бронзових шила, декілька уламків кам'яних свердених сокир та декілька крем'яних стріл у формі видовженого трикутника, із загнутими всередину борідками і коротким черешком для насаду (рис. 3, 1, 3, 6). Кераміка, близька до тієї, що характерна для Бортницького поселення, виявлена в багатьох інших місцях: с. Старосілля — урочище Гористе; с. Осещина — урочище Діброва; с. Хатянівка, Вищедубечанського району, та ін.

Кераміка, виявлена на цих поселеннях, і за формами, і за деякими мотивами орнаментатії, і за обробкою поверхні (розчоси на внутрішній поверхні) близька до кераміки раннього періоду бронзового

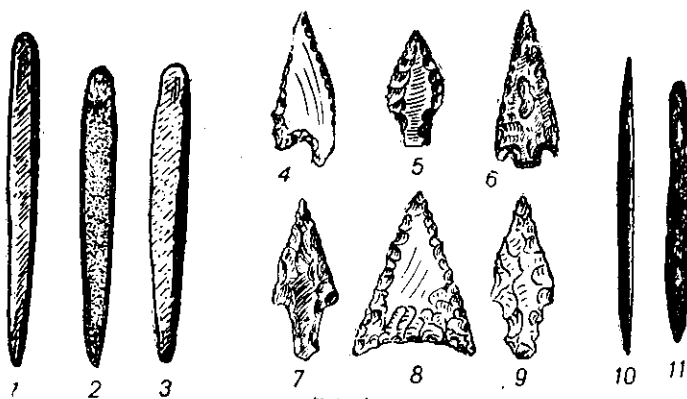

Рис. 3. Вироби з міді, кременю й кістки:
1, 3, 6 — Бортничі; 2, 8, 9 — Плитовище — Янів; 4, 5 — Підгірці;
7, 10, 11 — Старосілля.

віку степової частини України. Зокрема, поселення в Бортничач багато в чому нагадує пам'ятки катакомбної культури. Проте тут є і відмінності, які проявляються не тільки в кераміці, а й в ряді інших ознак: для степових пам'яток раннього періоду епохи бронзи, наприклад, не є характерними пряслиця з шнуровим орнаментом, тоді як в Середньому Подніпров'ї вони дуже поширені. Це слід, очевидно, пояснити впливом трипільської культури. В цілому ж в пам'ятках типу Бортничі цілком імовірно можна бачити сліди просування в ранній період епохи бронзи якоїсь групи степових племен у лісостеп, на північний захід.

Таким чином, в тій частині Подніпров'я, яка обслідувана експедицією «Великий Київ», в ранній період епохи бронзи жили декілька різних племінних об'єднань. Їх кількість, хронологічне співвідношення і особливості культури ще не досить ясні, проте вже зараз більш-менш виділяються три групи пам'яток, які відповідають, очевидно, трьом різним племінним утворенням. Перша і, очевидно, більша група пов'язана з середньодніпровською культурою, друга, яка в основному не поширювалася північніше Києва, представлена пам'ятками ямної та катакомбної культури. Нарешті, третя група пам'яток, яка відноситься, можливо, до трьох ранішого часу, була виявлена роботами експедиції «Великий Київ» і названа київсько-пізнютрипільською, або софіївською¹.

¹ Її розгляд не входить в завдання цієї статті, оскільки їй присвячено декілька спеціальних робіт. Див. Ю. Н. Захарук, Софиевский могильник, автореферат, канд. диссертации, К., 1951; В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, Червонохуторський могильник мідного віку, АП, т. VI, К., 1956, стор. 92—98.

Пам'яток середнього періоду епохи бронзи виявлено значно більше, ніж пам'яток раннього періоду. Знайдені і досліджені не тільки поселення, а й поховання, досліджено декілька жител, здобуто великий і досить різноманітний інвентар.

Особливе значення має та обставина, що для середнього періоду епохи бронзи на обслідуваній ділянці завдяки матеріалам, одержаним експедицією «Великий Київ», вдалося виділити три, очевидно, основні групи пам'яток, які існували в один або близький час.

Перша група на підставі загальної близькості з пам'ятками середнього періоду епохи бронзи в західних областях України умовно, як і там, може бути названа комарівською. Судячи з великої кількості виявлених пам'яток, у середній період епохи бронзи на обслідуваній ділянці Подніпров'я саме ця культура займала провідне місце.

До робіт експедиції «Великий Київ» комарівські пам'ятки у Подніпров'ї нараховувалися одиницями. Це давало підстави вважати, що територія комарівської культури в основному обмежується районами Західної України і Подніпров'я не захоплює.

В результаті проведених робіт стало цілком ясно, що Подніпров'я, від гирла Прип'яті до Києва, очевидно, в більшій мірі і від Києва на південь приблизно до Канева — в меншій мірі, в середній період епохи бронзи було зайняте племенами комарівської культури або, у всякому разі, культури, дуже до неї близької.

Поселення комарівської культури, виявлені на Дніпрі, завжди розташовані так само, як і в Західній Україні, — в заплаві річок, на піщаних підвищеннях (Погреби, Броварського району, Нижня Дубечня, Жукин, Вищедубечанського району тощо). На невеликих притоках, які не мають широких заплав, такі поселення розмішувались біля самої води, на березі річки (Велика Салтанівка, Таценки).

Наскільки вдалося простежити, площа цих поселень ніколи не була великою, середні розміри дюнных підвищень, на яких вони звичайно розташовані, становлять 200—400 м в довжину при дещо меншій ширині.

В с. Хатянівці, Вищедубечанського району, на східному березі озера Мормонського, А. П. Савчуком на комарівському поселенні було досліджено житло — землянка розмірами 4×5 м, глибиною близько 1 м. В ній знаходилися куски печини з відбитками лозин, обпалені, камені, кістки тварин і кераміка. Сліди від поглиблених жител були виявлені і в інших місцях (села Нижня Дубечня, Хатянівка, Старосілля).

На всіх поселеннях спостерігається дуже сталий і одноманітний набір посуду. Він складається з високої тюльпановидної посудини з маленьким денцем і слабо відігнутими потовщеними вінцями, краї яких завжди косо зрізані, присадкуватого горщика з опуклими боками, відігнутими вінцями і широким днищем, зустрічаються глибокі миски, частими є знахідки друшляків — пляшкоподібних посудин, цілком вкритих маленькими круглими отворами (табл. I, 1).

Характер маси, випал, колір, обробка поверхні і орнамент кераміки завжди однакові. Посуд досить товстостінний, рожевуватого або світло-жовтого кольору, добре випалений, містить велику домішку товченого граніту або кварцю. Зовнішня поверхня завжди добре заглажена, іноді трохи залощена, часто вкрита більш світлим ангобом.

Найбільш характерною рисою цієї кераміки є все ж її орнаментация — небагата, одноманітна, але дуже типова. Звичайно у посудин прикрашені вінця і верхня частина тулуба, які найчастіше бувають оперезані декількома паралельними глибоко прокресленими лініями. Другим, також дуже поширеним мотивом орнаментации є пояс з трикутників або напівовалів, які оперезують вінця посудини. Значно рід-

Табл. 1. Кераміка комарівської культури:

1, 7 — Плитовце — Янівка; 2 — Підгірці; 3, 4 — Вишеньки; 5, 6, 8 — Боргничі.

ше зустрічаються наліпи у вигляді сосків або вушок. Деякі посудини під вінцями прикрашені наколами. Створюється враження, що цей останній орнамент з'являється в пізніший час, коли посуд становиться грубішим і менш ретельно оформленим.

На поселеннях комарівської культури зустрічається звичайно деяка кількість крем'яних виробів. Найтиповішими є великі крем'яні серпи 10—12 см довжини, досить сильно вигнуті. Частими є також знахідки скребків і наконечників стріл з черешками. Порівняно велика кількість крем'яного інвентаря пояснюється, очевидно, бідністю на метал. На поселеннях комарівської культури бронзових виробів не знайдено зовсім.

Експедицією «Великий Київ» знайдено також декілька поховань комарівської культури. Як і поселення, всі вони виявлені в заплавах річок, найчастіше на піщаних острівцях. У всіх випадках це були трупо-попелення.

У с. Вишеньки, Бориспільського району, в урочищі Процевський Ліс у піщаних видувах селянами було виявлено два поховання. В двох тюльпановидних посудинах типово комарівської форми лежали впереміжку з попелом кальциновані людські кістки (табл. I, 3, 4)¹.

У тому ж селі були виявлені залишки зруйнованого некрополя в урочищі Будницьке Поле. В піщаному видуві на глибині 0,60 м від поверхні виявилися окремі купки попелу з кальцинованими кістками і уламки посудин комарівського типу.

Скупчення кальцинованих кісток А. П. Савчук виявив також біля с. Воропаєво, Вищедубечанського району, в 2 км на схід від села. В обох цих пунктах серед кальцинованих кісток була знайдена комарівська кераміка. Тут же слід згадати про залишки могильника з трупо-попеленням, виявлені в 1957 р. В. К. Дяденком поблизу с. Білгородка, Києво-Святошинського району, Київської області. Могильник розташований в заплаві, на правому березі р. Ірпеня, в 1 км на південь від с. Білгородки, на піщаній дюні довжиною 50 м. В декількох місцях у видувах були знайдені кальциновані кістки та кераміка комарівського типу.

Особливий інтерес викликає виявлена тут кераміка. Вона представлена уламками тюльпановидних посудин, виготовлених з типової слабо промішаної глини червоного кольору з вкрапленням великих зерен кварцю. Зовнішня поверхня посудин вкрита ангобом, який також є характерною ознакою для комарівської культури. Частина фрагментів прикрашена типовим для комарівської культури орнаментом з декількох врізаних ліній, які оперезують горло посудини, та круглих наколів під вінцями.

Друга частина кераміки, яка за масою, випалом і обробкою поверхні цілком аналогічна першій, орнаментована рядами тонких наліпних валиків, розташованих паралельно один одному. Такий орнамент є характерною рисою так званої багатоваликової кераміки і на комарівських посудинах зустрічається вперше. Кераміка з Білгородки безумовно підтверджує можливість синхронності цих двох культурних груп.

Закінчуючи огляд комарівських пам'яток, слід відмітити, що, наскільки вдається простежити, на території Середнього та Верхнього Подніпров'я комарівська культура помітно відрізняється від її західних варіантів. Відмінності поки що можна простежити тільки в кераміці. У Подніпров'ї, наприклад, нібито зовсім немає двовуких ваз, високих черпаків, а також канельованої кераміки, характерної для кома-

¹ Відомості про поховання одержані від І. М. Самойловського.

рівської культури Подністров'я. Не зустрічається також і чорнолощених посуд.

Металеві предмети, які, очевидно, як в західні, так і в східні райони України потрапляли з одного джерела — Румунії та Угорщини, схожі. У всякому випадку, таке враження складається на підставі тих небагатьох знахідок, головним чином прикрас, які відомі зараз на території Правобережного Лісостепу. Це, в першу чергу, виявлені при похованнях великі булавки з ромбічними і овальними головками, прикрашені накольчастим орнаментом, спиралевидні підвіски з незізмкненими кінцями або такими, що заходять один за одний, прокресленим орнаментом.

Причини своєрідності окремих районів, зайнятих комарівською культурою, очевидно, слід шукати у відмінностях генетичної основи.

Польські археологи вважають, що на території Західної України комарівська культура в основному місцевого походження і тісно зв'язана, з одного боку, з культурами мальованої кераміки, а з другого, — з племенами шнурової кераміки.

Єдиною працею, присвяченою генезису східних варіантів комарівської культури, є стаття В. Д. Рибалової «До питання про складання культури епохи бронзи в лісостеповій смузі Правобережної України»¹.

Основна думка автора зводиться до того, що в північно-східній частині Українського Полісся, де пам'ятки шнурової кераміки майже невідомі, комарівська культура виникає на трипільській основі городського типу.

Для доказу своєї точки зору В. Д. Рибалова розбирає керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Мостова на Житомирщині і відмічає в ньому зародження комарівських форм.

Це досить імовірно, на наш погляд, припущення вимагає, проте, додаткових фактів, оскільки пізньотрипільські пам'ятки в поліській частині Правобережної України вивчені ще дуже слабо.

Висновок В. Д. Рибалової про те, що комарівська культура на Дніпрі з'явилася вже в готовому вигляді в результаті пересування її носіїв з території Волині і, можливо, з південного Побужжя, навряд чи є вірним, бо, хоч пам'ятки раннього періоду епохи бронзи на території середнього Дніпра досліджені ще слабо, не залишає сумніву той факт, що і середньодніпровська культура, і культура пізнього трипільля (софіївський тип), з якими ми маємо певні підстави зв'язувати комарівську культуру, у всякому разі, в північній частині Середнього Подніпров'я, мали значне поширення. Далі, своєрідність дніпровського варіанту швидше може вказувати на те, що комарівська культура склалася тут на місці, а не прийшла сюди в готовому вигляді, оскільки в останньому випадку вона мала б більш повну аналогію з типово комарівськими пам'ятками Західної України.

На північ від Києва, головним чином на Лівобережжі і в міжірїччі Дніпра і Десни, по Десні та її притокам, виявлені пам'ятки, які, незважаючи на деяку схожість з вищеописаними, навряд чи можна назвати комарівськими. Найповніше ця культурна група представлена в гирлі Сейму біля м. Сосниці, де в 1953—1954 рр. виявлені і обстежені декілька поселень цього типу². У великій кількості пам'ятки сосницько-

¹ В. Д. Рыбалова, К вопросу о сложении культур эпохи бронзы в лесостепной полосе Правобережной Украины, зб. «Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР», К., 1953, стор. 209.

² Виділенню цієї групи пам'яток, названої сосницькою, присвячена окрема стаття (див. С. С. Березанська, Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 87—94.

го типу відомі на Десні. Під час експедиції «Великий Київ» такі поселення були виявлені і в південному Поліссі: у гирлі Десни і на лівому березі Дніпра в районі Києва, біля сіл Старосілля і Хатянівки, Небильських Хуторів, с. Літочки тощо ¹.

Третя група пам'яток, які належать до середнього періоду епохи бронзи, цілком відмінна як за своїм характером, так і за генетичними коренями від двох вищеописаних. В археології вона відома як пам'ятки

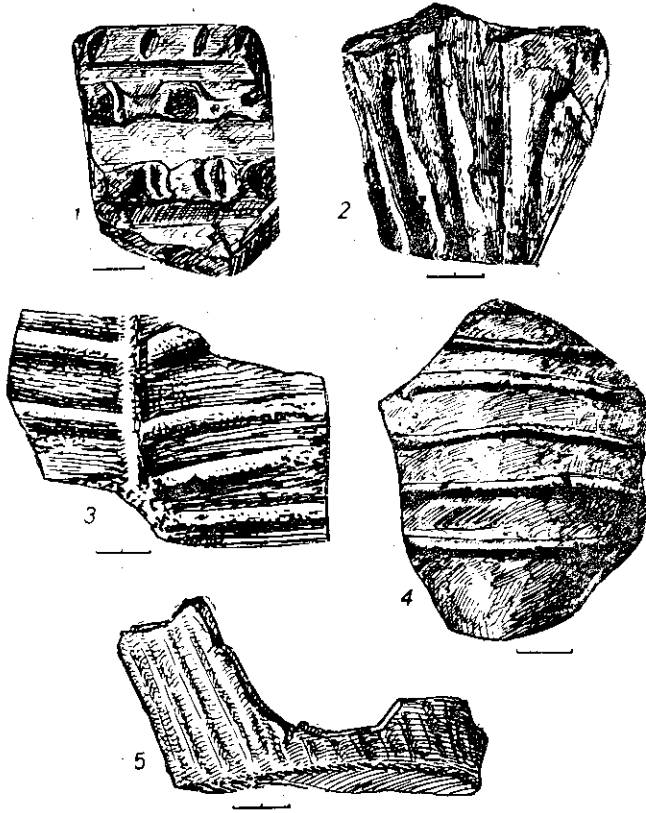

Рис. 4. Кераміка середньої бронзи з багатоваликовою орнаментациєю:

1 — 3 — Вишеньки; 4 — Нещерів; 5 — Підгірці.

типу Шевченківського Саду — урочища в Дніпропетровську, де вже давно відомо поселення катакомбного часу з своєрідною багатоваликовою керамікою ².

Роботами експедиції «Великий Київ» встановлено, що пам'ятки цього типу у великій кількості поширені по Дніпру та Десні, від Канева до Чернігова, і по Сейму, від Сосниці до Путивля.

В топографії цих поселень спостерігається двоїстість: вони зустрічаються і в заплавах — на піщаних острівцях, і на підвищених місцях, особливо часто на високих мисах, зручних для оборони.

Для кераміки найбільш характерні ребристі посудини біконічної форми з переломом трохи вище середини тулуба. Іноді ребристість бу-

¹ А. П. Савчук, Звіт про археологічні розвідки експедиції «Великий Київ» 1951 р. на території Вищедубечанського району, Архів ІА АН УРСР.

² Археологические исследования 1907—1909 гг. ИАК, вып. 43, 1912, стор. 104—106.

ває пом'якшена і посудина набуває овальної горшковидної форми з високими вінцями і опуклими стінками. Найбільш типовою для цієї кераміки є її орнаментация, яка вкриває нерідко всю поверхню посудини і складається з двох елементів — наліпних валиків і прокреслених ліній, скомбінованих у вигляді ялинки або закреслених трикутників (рис. 4). Крім посуду, на таких поселеннях звичайними є знахідки кам'яних просвердлених бойових сокир, а також крем'яних наконечників стріл. Імовірно, саме з цією групою кераміки слід зв'язувати випадково виявлені в околицях с. Вишеньки, Бориспільського району, декілька бронзових виробів: два наконечники списів — один з ромбовидним лезом і плоским

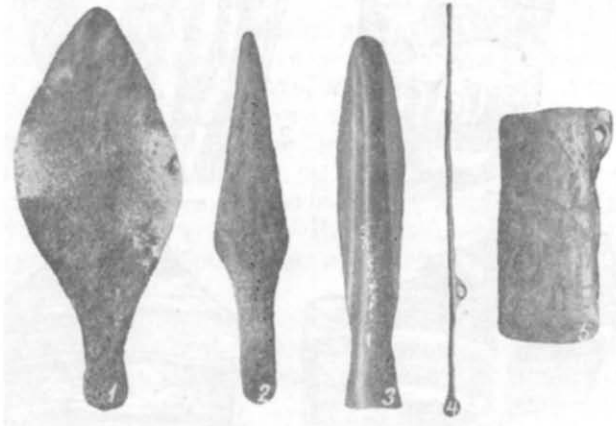

Рис. 5. Бронзові вироби епохи середньої і пізньої бронзи.
1—5 — Вишеньки.

коротким черешком, другий — подовженої листовидної форми з різко виявленим досить довгим черешком — та два маленьких чотиригранних шила (рис. 5, 1, 2).

Виявлення культурного комплексу з характерною багатоваликовою керамікою тільки розпочалося, тому, природно, багато з її елементів ще не ясні. Проте все більше стає очевидним, що пам'ятки з багатоваликовою керамікою являють собою якусь самостійну культурну групу, широко розповсюджену на Україні в середній період епохи бронзи. Про це свідчать не тільки роботи експедиції «Великий Київ», які встановили поширення пам'яток з багатоваликовою керамікою в північній частині України, а й роботи інших експедицій: Правобережної скіфської, Кременчуцької, Оскольської, які встановили наявність пам'яток того ж типу і на правобережжі Дніпра в районі Кіровограда¹, Умані² і на лівобережжі, в Сумській та Полтавській областях³.

Таким чином, пам'ятки, виявлені експедицією «Великий Київ», дають підставу вважати, що в середній період епохи бронзи в лісостеповому Подніпров'ї, у всякому разі, в північній його частині, напевно, одночасно існували три різних культурних групи. Дві з них — комарівська на Правобережжі та сосницька на Лівобережжі — являли собою, очевидно, місцеве населення. В третій групі з характерною багатоваликовою керамікою слід, очевидно, бачити населення, яке просувалось в цю область звідкись з півдня.

¹ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне р. Тясмина КСИМК, 43, стор. 80—98.

² С. С. Березанская и Г. Т. Титенко, Поселение предскифского времени вблизи Умани, КСИА, вып. 1, стор. 78—84.

³ Г. Т. Ковпаненко, Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу м. Охтирки, «Археологія», т. XI, К., 1957, стор. 95.

Найбільша кількість пам'яток, виявлених експедицією «Великий Київ», належить до пізнього періоду епохи бронзи. Серед них можна виділити дві різні групи: одну — пов'язану з більш південними, другу — з більш північними районами обслідуваної ділянки. Першу групу, поширену головним чином на південь від Києва, на підставі загальної близькості інвентаря можна назвати білогрудівською.

Білогрудівська культура, як відомо, досі пов'язувалася з дуже невеликою групою своєрідних пам'яток — зольників, виявлених в Уманському районі, Черкаської області¹. Значення цих пам'яток, які дають уявлення про генетичну основу культури раннього залізного віку Правобережжя лісостепової України, зменшувалося через неясність території їх поширення. В цьому розумінні роботи експедиції «Великий Київ», які довели наявність поселень білогрудівської культури на Дніпрі, мають важливе значення.

Більшість пам'яток білогрудівської культури виявлено на південь від Києва, по обох берегах Дніпра (в Пирогові, Бортничих, Бориспільського р-ну, Ходосівці, Підгірцях, Обухівського р-ну, та ін.). Значна кількість білогрудівських пам'яток зустрінуто також і на північ від Києва, головним чином на правому березі Дніпра (Ірпінь, Ясногородка), а також в басейні Тетерева і Прип'яті. На лівому березі Дніпра, вище Києва, на Десні та її притоках білогрудівських пам'яток не виявлено.

Поселення білогрудівської культури розташовані в таких само умовах, як і комарівські, тобто в заплавах річок та на низьких ділянках берега, поблизу води; часто в тих самих урочищах виявляються залишки поселень комарівської і білогрудівської культур.

Біля с. Підгірці, Обухівського р-ну, Київської обл. під час розкопок В. М. Даниленком була досліджена землянка білогрудівської культури². Землянка, споруджена в гумусованому суглинку, мала глибину близько 1 м, розміри 3,5×5 м. В житлі було виявлено вогнище у вигляді невеликого заглиблення, обмазаного глиною, і велика кількість кісток тварин.

Керамічний комплекс білогрудівської культури північних районів України, судячи з матеріалів експедиції «Великий Київ», значно відрізняється від того, який характеризує південні райони поширення цієї культури.

На обслідуваній ділянці Подніпров'я білогрудівська кераміка в основному представлена тюльпановидними посудинами середніх розмірів, з маленьким денцем і плавно відігнутими назовці вінцями (рис. 6, 1, 2). Колір кераміки сірий і чорний, в глині є домішка крупних зерен кварцу, зовнішня поверхня звичайно заглажена менш ретельно, ніж внутрішня. Орнаментовані такі посудини завжди однаково — наліпним валиком по горлу. Валик, тонкий і товстий, розчленований, зімкнений, із опущеними кінцями, являє єдину і незмінну прикрасу основної форми кераміки білогрудівської культури на Дніпрі. Тут нібито немає характерних для південних районів поширення білогрудівської культури круглотілих форм посудин, видовжених циліндричних шийок, чорного лошіння, а також рельєфних прикрас у вигляді вушок, шишечок та інших наліпів. Майже не зустрічається також орнаментация, нанесена зубчастим штампом та інкрустація білою пастою (табл. II).

Так само, як і для уманських зольників, на дніпровських поселеннях білогрудівської культури частими є знахідки крем'яних серпів. В порівнянні з більш ранніми серпами, які зустрічаються на комарівських поселеннях, вони стають меншими за розмірами і, що дуже характерно, складаються з кількох частин (складові серпи).

¹ Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р., стор. 74 і за 1926 р.—стор. 79.

² В. Н. Даниленко, Отчет о раскопках в с. Подгорцы 1953 г. Архів ІА АН УРСР.

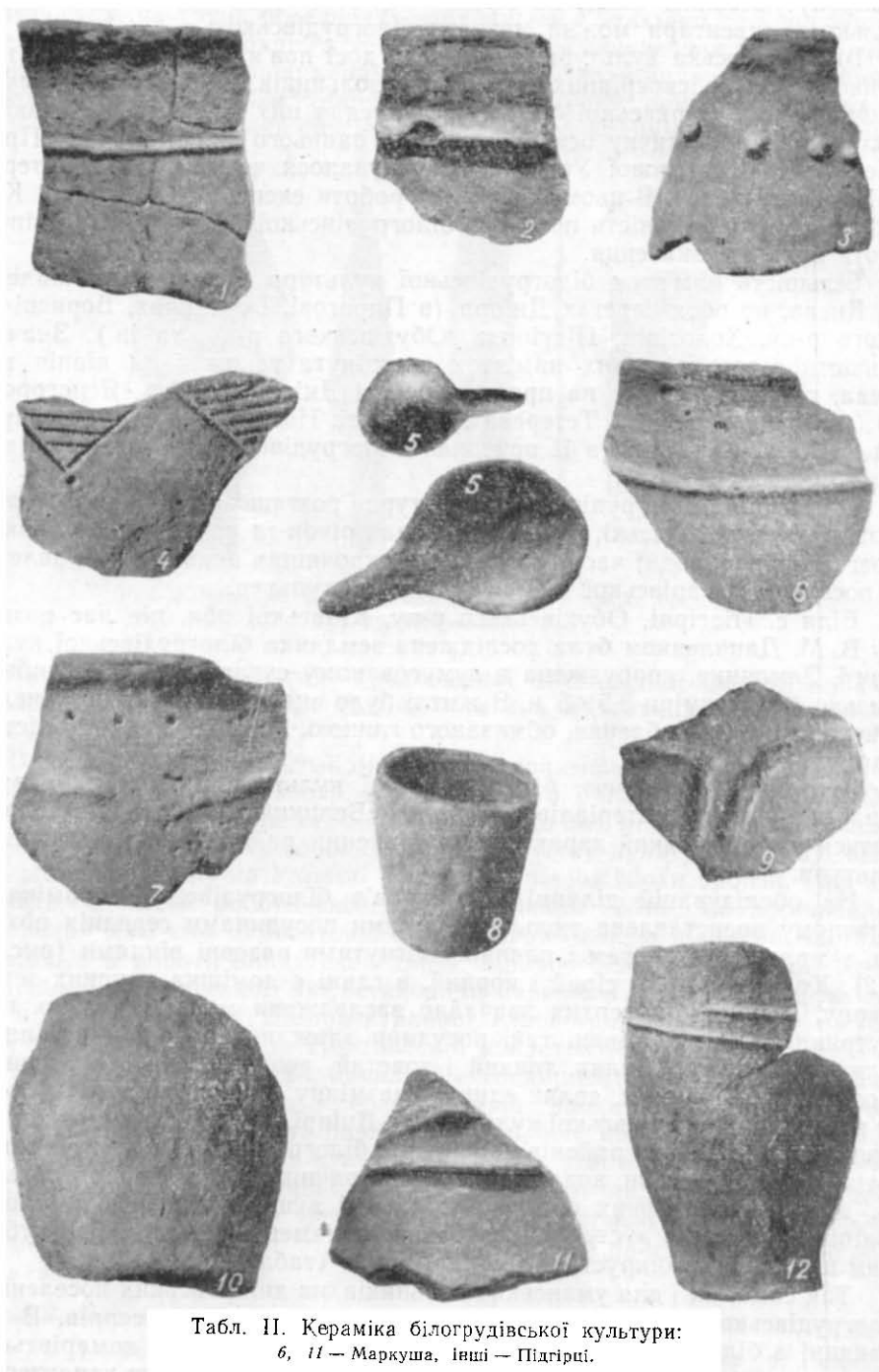

Табл. II. Кераміка білогрудівської культури:
 6, 11 — Маркуша, інші — Підгірці.

Цікаві знахідки бронзових знарядь, які відносяться до пізнього періоду епохи бронзи, зроблені в околицях с. Вишеньки¹. Тут був знайдений короткий кельт з овальною втулкою і двома вушками. Верхня частина втулки прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді чотирьох

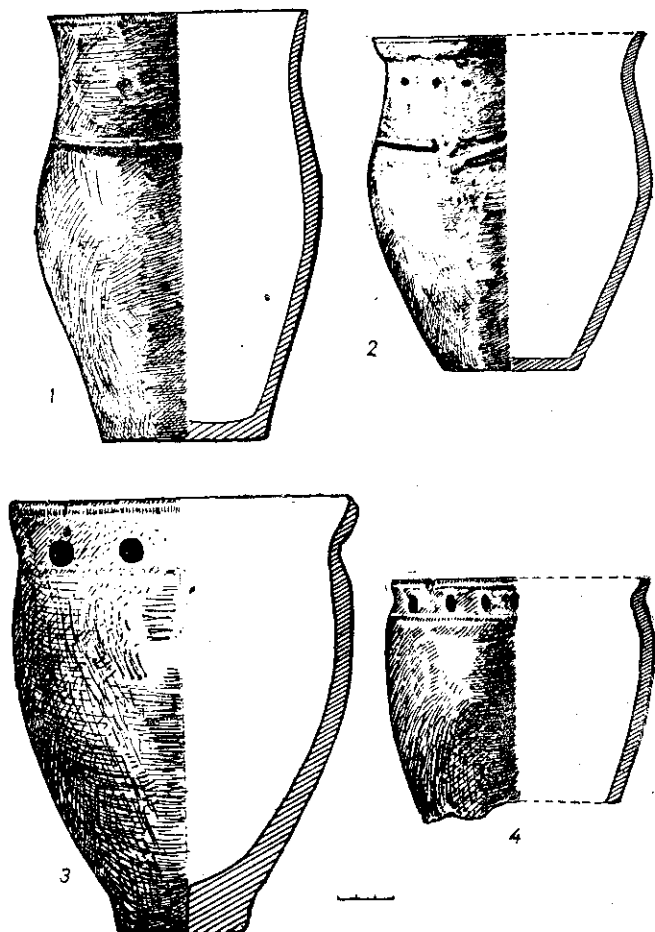

Рис. 6. Типи посудин білогородівської і лебедівської культур:
1 — Підгірці; 2, 3 — Новосілки на Дніпрі; 4 — Пирогів.

трикутників (по два з кожного боку), (рис. 5, 5). Подібні кельти є типовими для зрубної культури і датуються кінцем II — початком I тис. до н. е.

На території Середнього Подніпров'я вони були також досить широко розповсюджені. У даному зв'язку показовими є два скарби ливарних форм, що походять з Київської обл. і до складу яких входять матриці кельтів близького типу². Крім того, був знайдений наконечник списа видовженої лавролистої форми з овальним ребром, що іде посередині втулки (рис. 5, 3). Подібні наконечники розповсюджені в Західній Європі, особливо в Угорщині, Польщі і Чехословаччині, де вони да-

¹ Реці з колекції Ф. П. Яновського зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

² G. Ossowski, Osada i odlewnia przedhistorycznych w Zariczu. Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej, Krakow, стор. 45 і далі. A. M. Tallgren, La pontide préscythique apres l'introduction des métaux, ESA, II, стор. 148, 149, 150, рис. 83, 86.

туються ІV періодом бронзи. З Вишеньок походить також довга кругла булавка з шаровидною головкою і маленьким боковим вушком (рис. 5, 4). Час існування таких булавок ще не цілком уточнений. Проте найбільш близьку аналогію їй являють булавки, знайдені на поселенні біля с. Ворошиловка¹. Житомирської області та на Суботівському городищі, Черкаської області, датовані VIII—VII ст. до н. е.²

Металевих виробів на поселеннях знайдено небагато. В с. Підгірцях знайдений бронзовий шестигранний кельт з рівною видовженою втулкою, вузьким лезом та одним вушком. Кельт орнаментовано декількома смужками, які оперезують втулку, та ялинковим візерунком, розташованим на обох широких гранях. Проте не виключена можливість, що він належить до пізнішого часу. Аналогічний кельт знайдений О. І. Тереножкіним на Суботівському городищі чорноліського часу.

До пізнього періоду епохи бронзи і саме до білогрудівської культури належить, очевидно, велика кількість бронзових знарядь — кельтів, наконечників списів і серпів, виявлених у вигляді поодиноких знахідок в різних районах Черкаської області³. Типи цих металевих знарядь, більшість з яких знаходить собі аналогії в Північному Причорномор'ї, вказують на широкі культурні і обмінні зв'язки, звернені в пізній період епохи бронзи не тільки на захід, а й на південь, в бік Північного Причорномор'я.

Таким чином, роботами експедиції «Великий Київ», по-перше, вдалося встановити, що білогрудівська культура, правда, з дещо зміненими рисами, займала значно більшу територію, ніж це здавалося раніше, — очевидно, все Середнє Подніпров'я аж до Києва; по-друге, що в білогрудівській культурі, так само, як і в комарівській, можна виділити декілька локальних груп, які відрізняються поміж собою головним чином по кераміці.

Друга група пам'яток пізнього періоду бронзи в районі робіт експедиції «Великий Київ» була виявлена В. М. Даниленком ще в ході робіт експедиції⁴ і названа ним лебедівською по поселенню Лебедівка, Вищедубечанського району, де особливо яскраво проявилася специфіка цієї культурної групи.

Пам'ятки лебедівського типу є, в основному, на північ від Києва, більшість з них виявлені по лівому берегу Дніпра і Десні. Найбільш важливими в розумінні дальшого дослідження є поселення біля сіл Хатянівки, Літочек, Вовчої гори, Ошиток, Вищедубечанського району. Так само як і поселення білогрудівського типу, вони розташовані на піщаних дюнах, в заплавах річок.

Більшість посудин лебедівського типу невеликих розмірів, мають маленьке нестійке дно, потовщені і відігнуті вінця. Стінки посудин товсті, поверхня шорстка. Глина добре промішана, містить домішку зерен кварцу. Колір кераміки сірий і темно-червоний (рис. 6, 3, 4).

Дуже поширений орнамент, нанесений зубчастим штампом. Частим елементом орнаментациі є недбалі довгасті наколи, розташовані під вінцями. Іноді вінця посудини прикрашені наколами, а тулуб — складним візерунком з прокреслених ліній або відбитків зубчастого штампа. Крім уламків посуду, на поселеннях лебедівського типу виявлено вели-

¹ С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку біля с. Ворошиловки, АП, т. VI, К., 1957, стор. 47—51.

² А. И. Тереножкин, К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племен Северного Причерноморья в скифское время, СА, XXIV, 1955, стор. 7.

³ А. И. Тереножкин, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА, № 2, 1957 г., стор. 47.

⁴ В. Н. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, зб. «Доклады VI научной конференции Института археологии», К., 1953, стор. 207.

ку кількість специфічних крупних пряслиць діаметром до 8—10 см, плоских, прикрашених по ребру косими насічками, а по площині—крупними наколами.

В 2 км від с. Погреби, Броварського району, Київської області, в урочищі Келейка, на схилі надзаплавної тераси В. І. Канівцем був виявлений могильник з трупоспаленням¹, який, судячи з кераміки, відноситься до лебедівської групи.

На глибині 0,30—0,35 м від поверхні серед піску в посудинах лебедівського типу, але більш тонкостінних і погано випалених, знаходилися людські кістки.

При деяких з поховань були знайдені бронзові предмети: булавка з петльовидною голівкою, шило, уламки спіральних кілець, а також крем'яні наконечники стріл.

Незважаючи на те, що лебедівська група досліджена ще дуже слабо і пам'ятки, які відносяться до неї, відомі в невеликій кількості, вона являє значний інтерес головним чином тому, що в ній проявляється близькість з підгірською та милорадівською культурами, які існували на території Полісся і лісних областей України в наступний період — ранньому залізному віці.

Закінчуючи наш огляд, ще раз бажано підкреслити, що, по-перше, кількість виявлених пам'яток (близько 200) переконливо свідчить про те, що придніпровська частина північної України у всі періоди епохи бронзи була густо заселена; далі, що різноманітність пам'яток раннього періоду бронзового віку, яка впадає в очі, вказує, очевидно, на багатотнетнічність населення і часте пересування різних племінних груп.

В епоху середнього періоду бронзового віку на обслідуваній ділянці вже не спостерігається такої строкатості археологічних пам'яток, як в ранній період бронзового віку. Наскільки вдається простежити, область Українського Полісся і північна частина Лісостепу в середній період епохи бронзи в основному були зайняті пам'ятками хоч трохи і відмінними поміж собою в різних районах, але належними до однієї культурної групи, спорідненої комарівській культурі західних областей України.

Судячи з місцезонажень поселень та інвентаря, населення в цей час займалося головним чином землеробством і скотарством.

Це, очевидно, досить мирне життя час від часу порушувалося вторгненням чужорідних племен. Одне з таких вторгнень добре простежується по поширенню пам'яток з багатоваликовою керамікою.

Характерною рисою пізнього періоду бронзового віку на обслідуваній ділянці є різка відмінність між пам'ятками, розташованими на південь і північ від Києва.

Південна група, представлена пам'ятками білогрудівської культури, була, очевидно, результатом дальшого розвитку комарівської культури. Північна група (лебедівська) тяжіє до культур більш північних, виявлених на Тетереві, Прип'яті, Сожі.

Розподіл на дві культурні області, який намітився ще в часи пізнього періоду епохи бронзи, особливо різко виступає далі в епоху раннього заліза.

Очевидно, саме в районі Києва проходив стик цих культур. Яскравим прикладом цього є такі пам'ятки, як Хотівське городище та Підгірцівське поселення. Обидві ці пам'ятки, що датуються скіфськими стрілами, належать од одного часу (VI—V ст. до н. е.) і розташовані одна від одної на відстані 7 км.

Проте Хотівське городище дуже чітко зберегло всі основні риси, правда, в дещо зміненому вигляді, білогрудівської та чорноліської

¹ В. І. Канівець, Звіт про роботу біля с. Погреби, Архів ІА АН УРСР.

культур¹, а Підгірцівське поселення і по кераміці, і по металу безпосередньо об'єднується з кругом культур раннього залізного віку поліських та лісових областей України та Білорусії².

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ

НЕКОТОРЫЕ НОВЫЕ ДАННЫЕ ОБ ЭПОХЕ БРОНЗЫ В СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

(По материалам экспедиции «Большой Киев» 1947—1952 гг.)

Резюме

С 1947 по 1952 г. в Институте археологии АН УССР проводила работу комплексная археологическая экспедиция «Большой Киев». Экспедиция обследовала район северной части Среднего Поднепровья, часть Верхнего Поднепровья от Киева до устья Припяти, междуречье Днестра и Десны, а также бассейн Десны от устья до г. Остра.

В статье дается обзор и характеристика памятников эпохи бронзы.

Количество обнаруженных памятников (более 200) свидетельствует, что приднепровская часть северной Украины во все периоды эпохи бронзы была густо заселена. Кроме того, установлено, что в эпоху ранней бронзы на обследованном участке жили несколько совершенно различных племенных объединений, оставивших памятники среднеднепровской культуры, ямной культуры и культуры, названной киевско-софиевской, относящейся, возможно, к несколько более раннему времени.

В эпоху средней бронзы также можно выделить несколько групп памятников, но уже не столь резко различных между собой. Две из них — комаровская на Правобережье и сосницкая на Левобережье оставлены, очевидно, местным населением. Третья группа, с характерной многоваликовой керамикой, появилась здесь в результате продвижения откуда-то с юга.

Характерной чертой позднего периода бронзового века является резкое отличие между памятниками, расположенными южнее и севернее Киева. Южная группа представлена в основном памятниками, близкими к белогрудовской культуре, северная (лебедовская) тяготеет к памятникам так называемой милоградской группы, выявленным на Припяти, Соже, Тетерева и в Белоруссии.

¹ Е. Ф. Покровська, Хотівське городище, АП, т. IV, К., 1952, стор. 12—20

² В. Н. Даниленко, вказ. праця, стор. 197.